

VLADO OŠTRIĆ

Rad na povijesti radničkog pokreta u Hrvatskoj 1945–1961

Uvodne napomene

Historiografija radničkog pokreta u Hrvatskoj ima, razumljivo, i vlastitu povijest. Kao dio povijesti historiografije, i ta je tema vrijedna pažnje. O tome sam ponešto pisao u dva navrata: prvi put ukratko i općenito (imao sam u vidu jugoslavenski razvitak) u uvodu za jednu bibliografiju,¹ a drugi put nešto potanje u sklopu ovećeg osvrta na historiografiju i to, naglašavam, prosuđujući u okviru teme toga osvrta.² Tada sam u razdoblju od god. 1945. razlikovao dvije osnovne faze i ovako ih ocijenio: »u prvoj, povijest radničkog pokreta prvenstveno je predmet društveno-političkog interesa, te se na toj osnovi razvija sustavan rad i nastaje određena organizacijska podloga. Znanstveni interes i postupak je prisutan, ali nije dominantan. U drugoj, javlja se i znanstveni interes za povijest radničkog pokreta, na tom području rade i historičari od struke, a određenim organizacijskim razvitkom povijest radničkog pokreta konstituira se kao sastavni dio povijesne znanosti, te se njeni rezultati integriraju u noviju nacionalnu povijest.«³ U nastavku govorim o obilježjima, nosiocima i rezultatima tih faza.

Misao o dvjema fazama osporio je nedavno Jaroslav Šidak.⁴ Sporno bih pitanje želio ovdje raspraviti zbog tri razloga: a) ostajem kod svojih ocjena; b) želim ih šire obrazložiti nego što su obrazložene u spomenutom osvrtu, pa ću sporno pitanje iskoristiti kao *povod* da to uradim (tj. *sve* što ću napisati neće biti napisano *samo* radi diskusije s prof. Šidakom),⁵ c) u sporu ima i elemenata nesporazuma i rado bih da ih uklonim (uz ostalo i zato što osporavam samo neka mjesta u tekstu prof. Šidaka).

¹ V. Oštrić, Pregled časopisa i zbornika za povijest radničkog pokreta s bibliografijom priloga, *Nastava povijesti*, 1967/68, br. 1, 53–54. – Usput: bibliografija je štampana (brojevi 1, 2 i 3) s nizom tehničkih neujednačenosti (anotacije) i greškama kojih nije bilo u rukopisu.

² V. Oštrić, Radnički pokret u Hrvatskoj od početaka do god. 1914. u našoj povijesnoj književnosti, Prvi dio, *Časopis za svremenu povijest*, [ČSP], 1/1973, 106–108 [II Od godine 1945. (do 1972), Organizacijska podloga, istraživanja, istraživači].

³ Isto, 106.

⁴ J. Šidak, O proučavanju radničkog pokreta u hrvatskoj historiografiji poslije 1945., *Historijski zbornik*, XXV–XXVI, 1972–73, 510–511.

⁵ J. Šidak s pravom konstatira: »Razumljivo je da se o nekim piščevim podacima i ocjenama može govoriti, pogotovu jer su oni u tekstu ove vrste izneseni u veoma sažetom obliku« (isto, 510, bilj. 1).

1. Prof. Šidak nije uzeo u obzir jednu moju rečenicu koja ima ključno značenje (dolazi nakon ovdje već citiranog mjesta): »Te faze se ne mogu točno razmediti, jer međusobno interferiraju (od sredine 50-ih godina dalje), ili se elementi prve faze transformiraju u elemente druge faze.« U tome je, mislim, osnovni element nesporazuma.

2. Radnički pokret u Hrvatskoj do 1914. javlja se kao tema povijesne književnosti (u poratnom razdoblju) na osobit način već god. 1945. Naime, u uspomenama na zatočeništvo u banjičkom logoru 1941–42. Jerko Dorbić, jedan od istaknutijih hrvatskih socijalista (djelovao je u Istri i Dalmaciji), iznosi i zanimljiva sjećanja na socijalistički pokret do 1914.⁶ Dorbićevi memoari potvrđuju, uz druge primjere, misao da i u razdoblju od god. 1945. postoji okolnost da »povijest radničkog pokreta zanima ponajviše same sudionike u pokretu.«⁷ Zbog toga i zbog svoga memoarskog značaja Dorbićeva knjiga pripada spomenutoj prvoj fazi. To vrijedi i za druga sjećanja no ona se prepliću s drugom fazom (ili su u njene rezultate uključena) što ima utjecaja na pojedine autore.⁸

3a) Međutim, za postanak bitnog obilježja prve faze (povijest radničkog pokreta kao predmet društveno-političkog interesa, u prvom redu), odlučan je V kongres KPJ, kako sam i rekao u prvom dijelu radnje (106). — Ne stoji da prvom fazom nazivam samo »onaj pripremni rad koji je tek mnogo kasnije, od 1958–62, urodio knjigama Josipa Cazića«, kako kaže prof. Šidak (510). U mojoj se radnji (prvi dio) vidi da ne mislim tako (106, 111–112).

Kad je riječ o V kongresu KPJ mislim, dakako, na Politički izvještaj CK KPJ koji sadržava i opsežan historijat radničkog (socijalističkog, komunističkog, narodnooslobodilačkog) pokreta u nas (uključujući i razdoblje do 1914).⁹ Vrijedno je pažnje da je u sastavljanju tog izvještaja — i to povijesnoga dijela — sudjelovao Josip Cazi i to je početak njegovog rada na povijesti radničkog pokreta.¹⁰

⁶ J. Dorbić, *Živi lješevi u kući smrti na Banjici*, Beograd 1945, 13, 117, 118–124, 125–126. Autor se za tu knjigu služio dnevničkim zabilješkama iz logora. Knjiga je štampana u prosincu 1945. Osobite okolnosti postanka tih memoara podsjećaju da je i Otokar Keršovani pisao o hrvatskoj povijesti kao robijaš (usp. V. Oštrić, *Radnički pokret ...*, Prvi dio, n. dj., 104–105).

⁷ V. Oštrić, *Radnički pokret*, n. dj., 106. Misao je u vezi s prethodnim tekstom (I. Do godine 1945, 100–105).

⁸ U radnji, o kojoj je riječ, spominjem, ovim redom, sjećanja M. Stankovića (1952), S. Radića (trećim izdanjem, 1971, ta su sjećanja ušla i u poslijeratnu literaturu), A. Rubeše (1965), V. Krstulovića (1959. i 1961), I. Regenta (1961, 1967), J. Petejana (1933. i 1955), A. Benussija (1951, 1954. i 1973; v. dopunske podatke u ČSP, 2/1974, 168–169), R. Golouha (1966), V. Vulinović (1968), S. Lojena (1957, 1963), J. Smodlake (objavljena 1972).

⁹ Zabilježiti ću samo jedno izdanje: V kongres KPJ 21–28. jula 1948, *Stenografske beleške*, Beograd 1949, 9–98 (za Hrvatsku do 1914, 10, 13–14). I drugi izvještaji (o organizacionom radu, o agitaciono-propagandnom radu) sadrže povijesne osvrtne, a također i referati (E. Kardelja, M. Pijade, B. Neškovića).

¹⁰ To su mi saopćili Ivo Jelić i Stanislava Koprivica-Oštrić na čemu im zahvaljujem, a potvrdio mi je sam Josip Cazi. On je surađivao i u prikupljanju građe za povijesni osvrt na sindikalni pokret (za Izveštaj Centralnog odbora Jedinjsvenih sindikata Jugoslavije, referent *Đuro Salaj*, u: I kongres Jedinjsvenih sindikata Jugoslavije, I, Izveštaj, referati, odluke, 24–28. oktobra 1948, Beograd 1949, 20 i d.). Polazeći od Koraćevih knjiga, koje je čitao i prije rata, radio je već 1948. u Zagrebu na radničkoj štampi i stekao, npr., nove spoznaje o razdoblju *Radničkog prijatelja* (1874–75) koje je Korać pogrešno prikazao. — Spomenuo bih da je on u razdoblju nakon rata nastojao spriječiti različita nestručna uništavanja građe. — Povrh toga, održavao je predavanja o povijesti sindikalnog pokreta u sindikalnim školama. Sve su te okolnosti utjecale na njegov interes za povijest radničkog pokreta (v. točku 16). — Usp. o njemu:

Pripominjem da je povijesni dio izvještaja potakao niz govornika da iznesu sjećanja i ocjene, ponajviše o NOR-u, tako da ti dijelovi diskusije o izvještajima CK KPJ, zajedno s povijesnim osvrtom u izvještajima i referatima, predstavljaju, može se prosuditi, oveći zbornik memoarsko-političkih prinosa povijesti.

3b) Za našu temu treba istaći da *Rezolucija V kongresa KPJ o osnovnim narednim zadacima organizacija KPJ* sadrži odredbe — temeljnog značenja — o povijesnom radu: »2. sistematski razviti rad na marksističko-lenjinističkom izučavanju problematike naše zemlje. Zato treba organizovati rad na izradi i izučavanju istorije naše Partije, istorije radničkog pokreta naše zemlje, istorije Narodnooslobodilačke borbe i problema izgradnje socijalizma kod nas. Ovaj zadatak treba shvatiti kao jedan od najnužnijih preduslova ideološkog obrazovanja partijskih kadrova i vaspitanja masa u duhu socijalizma.«¹¹

4) Te odredbe treba povezati i s prethodnim interesom CK KPJ za povijesni rad. Već 1947. CK KPJ »ukazuje na potrebu za prikupljanjem arhivske građe za istoriju KPJ, radničkog pokreta i NOB«.¹² Ostvarujući odredbe V kongresa, Politbiro CK KPJ donosi u listopadu 1948. odluku o osnivanju Istorijskog odeljenja pri CK KPJ, »sa zadatkom prikupljanja, sređivanja i publikovanja arhivske građe«, a ono se 1952. razvilo u Istorijski arhiv CK KPJ.¹³

5) Rad u republikama potaknut je odlukom CK KPJ, 8. siječnja 1949, o formiranju historijskih odeljenja pri republičkim centralnim komitetima.¹⁴

U Hrvatskoj je postojala određena, mada skromna, osnovica za ostvarivanje te odluke. Od 1946. radilo se na sređivanju građe (pretežno građe organizacija KPH u NOP-u) koja je na osnovi odluke o tome prikupljena u CK KPH (na tome je radila, sama do kolovoza 1949, Mira Mikačić).¹⁵ Historijsko odeljenje CK KPH počelo je s radom u kolovozu 1949. Prvi je rukovodilac bio Mate Babić (drugi Anica Magašić, a treći Ivo Mardešić).¹⁶ Odeljenje je organizirano

I. Smoljan, Cazi Josip, Leksikon pisaca Jugoslavije, I, A—DŽ, Beograd 1972, 424—425; Bio-bibliografija Josipa Cazija, Vukovar 1969, 8—21. V. i bilj. 58.

¹¹ V kongres, n. dj., Rezolucija . . ., II Osnovni zadaci propagande, 791. — Povijest Partije i NOB-a ima svoje mjesto i u odlukama II kongresa KPH o ideološkom radu. Usp. Rezoluciju o osnovnim narednim zadacima Komunističke partije Hrvatske, u: Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske 21—25. XI 1948, Zagreb 1949, 247. Zanimljiv je i zaključak o naučnom životu (isto, točka 6).

¹² *D. Foretić, S. Lalić, B. Lekić*, Arhivska građa o radničkom pokretu i NOB i njen popis, *Arhivist*, 2/1969, 21.

¹³ Isto. V. i izvor iz bilj. 20.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Mr Mira Mikačić, danas bibliotekar (Radnička biblioteka u Zagrebu), saopćila mi je te i neke druge podatke i na tome joj i ovdje zahvaljujem. Ona je radila na svrstavanju te građe od ljeta 1946, po uputama Mate Babića, iz Uprave agitacije i propagande, kojemu je to bio zadatak. Kasnije je radila u biblioteci CK KPH.

¹⁶ Za te i neke druge podatke zahvaljujem Savki Kalinić, arhivistu (Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske — OOUR Arhiv). — Napominjem da nisam mogao neposredno istraživati arhivsku građu. Građa CK KPH sređuje se u AIHRPH, a osim toga nije ni pristupačna istraživačima, dalje od kraja 1947, bez dozvole tvorca građe (v.: *B. Lekić*, Arhivska građa društveno-političkih organizacija, *Arhivist*, 1/1969, 30, 31, 38—39). Nisam još našao ni arhivu Historijskog odeljenja. No moram istaći da su mi radnice AIHRPH pomogle koliko god je bilo moguće. Neke podatke sadrži »Vodič kroz Arhiv« (rukopis). — Historijsko odeljenje postalo je 1955. Historijski arhiv CK KPH, a od 1. I 1957. samostalni Arhiv za historiju radničkog pokreta koji 1. X 1961. ulazi u sastav Instituta za historiju radničkog pokreta. Vodič je izrađen u razdoblju 1957—1961. — Dobio sam na uvid i referate (rukopisi) »O metodu rada u arhivu«, Zagreb, juni 1962, i »Neki problemi registratura društveno-političkih organizacija«, Zagreb 1971 (autor Biserka Bašić).

i popunjavano kao sastavni dio aparata CK KPH. U nj se upućuju s različitim drugih dužnosti članovi KPJ i sudionici NOP-a raznovrsne školske spreme.¹⁷

6) Slijedeći je važan korak bilo pokretanje zbornika »Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije« (dalje: IA KPJ) u izdanju Istorijskog odeljenja CK KPJ (prva knjiga prvog toma predana je u štampu 5. II 1949). Prof. Šidak je s pravom konstatirao da je ta edicija pokrenuta »u smislu zaključka V kongresa«,¹⁸ dok je Pero Damjanović upozorio na »izvanredan stimulans« koji je izdavanju izvora dala »1948. godina, tj. naš otpor staljinističkom pritisku, koji se pored ostalog javljao i u pokušajima na raznim stranama da se zamagli, negira i falsifikuje istina o našoj najnovijoj istoriji. Pružajući otpor tom neočekivanom pritisku bili smo prisiljeni da ustanemo u odbranu istine o našoj revolucionarnoj borbi, o radu i ulozi KPJ, o narodnoj revoluciji; tako su u to vreme, pored ostalog, pokrenute i neke naše najznačajnije edicije istorijske građe kao što su: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Istorijski arhiv KPJ* i dr.«¹⁹ Zanimljivo je da je među perspektivnim zadacima Istorijskog odeljenja zastupljen i znanstveni rad na povijesti KPJ, pa se predviđalo da će Istorijski arhiv, »kad se razvije organizacija naučnog istraživanja«, donositi »i naučne studije o pojedinim pitanjima ili periodima istorije naše partije«.²⁰ O tako zamišljenoj znanstvenoj perspektivi historijskih odeljenja (organiziranje rada, okupljanje suradnika i objavljivanje radova) zanimljivo je svjedočanstvo ostavio Moša Pijade, u jednom predavanju za »kursiste« (studente) Instituta društvenih nauka 8. IX 1950: »Nama su potrebne mnogobrojne studije iz političke, ekonomske i kulturne istorije jugoslovenskih naroda, o razvitku kapitalizma i proletarijata, o postanku i razvitku radničkog pokreta. *Istorijski arhiv KPJ* i slične publikacije centralnih komiteta republičkih partija omogućiće objavljivanje takvih studija.«²¹

7) Treba spomenuti da je Moša Pijade pokazao izrazit interes za povijest KPJ. Njegov referat »O projektu programa Komunističke partije Jugoslavije« na V kongresu sadrži i zanimljivu povijesnu analizu. Bio je odgovorni urednik IA KPJ, od II toma. U Institutu društvenih nauka održavao je predavanja o povijesti radničkog pokreta koja imaju i danas određeno značenje. — Posebno ističem da već spomenuto predavanje »O istoriji KPJ« ima i danas dosta značajnu načelnu i metodološku vrijednost, što vrijedi i za razdoblje do 1914.²² Nakon

¹⁷ Zasada sam utvrdio slijedeće radnike Historijskog odeljenja u prvim godinama (1949–1952), uz M. Mikačić i M. Babića koji su već spomenuti: Stanojka Karlovićan (službenik CK KPH od 1. VII 1949, što bi ukazivalo na možebitni raniji početak Historijskog odeljenja, i ponovo od 1. XI 1951), Ivanka Bakrač (od kolovoza 1949), Savka Kalinić (od 17. XI 1949), Dušanka Borojević-Sternberg (studen 1949), Vera Lukatela (od 1. VIII 1950), Mira Đermanović (od 1. XII 1951, no najprije kao administrator), Vojo Rajčević, danas naučni suradnik IHRPH (od 1. IX 1952). Izvori: saopćenja S. Kalinić i M. Mikačić; IHRPH, Zajedničke službe, personalna dokumentacija.

¹⁸ *Historijski zbornik*, II, 1949, Bilješke, 375.

¹⁹ P. Damjanović, O izdavanju izvora za istoriju radničkog pokreta i socijalizma, *Prilozi za istoriju socijalizma*, 1, 1964, 337–338.

²⁰ IA KPJ, tom I, knjiga 1, »Borba« 1941, Beograd 1949, Od redakcije, 5.

²¹ O istoriji KPJ, u: M. Pijade, *Izabrani spisi*, I tom, 5. knjiga, Beograd 1966, 797 (bibliografski podatak: 1198; kronološki podatak: 1250).

²² Isto, 797–812. U toj su knjizi objavljena i druga predavanja, a također i ostali tekstovi o povijesnim temama, npr. »Iz istorije sindikalnog pokreta. Kratki osvrt na sindikalni pokret u zemljama Jugoslavije pre prvog svetskog rata«, 942–945.

izvještaja CK KPJ V kongresu KPJ, to je predavanje dalo novu načelnu i metodološku osnovicu interesu za proučavanje povijesti radničkog pokreta, otvarajući, između ostalog, tom interesu znanstvenu perspektivu i uključujući u nju i rad historijskih odjeljenja na prikupljanju građe.²³

8a) U skladu je s pogledima M. Pijade objavljivanje građe iz socijaldemokratskog razdoblja u IA KPJ (povezana skupina koju čine tomovi III, IV, V i VI). Objašnjenje o objavljivanju takve građe ističe značenje toga razdoblja za povijest KPJ, slično analognom mjestu u Političkom izvještaju CK KPJ V kongresu, ali ipak drugačije: dok Politički izvještaj veže to razdoblje samo uz genezu slabosti KPJ, redakcija IA KPJ izražava o tome razdoblju šire i objektivnije gledište.²⁴

8b) U ostvarenje tog plana uključilo se Historijsko odjeljenje CK KPH, što je bilo to potrebnije, što je prvobitna zamisao o jednom tomu socijaldemokratske građe bila izmijenjena odlukom da se građa o »onim našim zemljama gde je pokret bio stariji i razvijeniji« štampa u posebnim tomovima tako da se obuhvate ostale naše zemlje i odnosi između jugoslavenskih i balkanskih socijalista.²⁵ Građa je sabrana u Historijskom odjeljenju CK KPH,²⁶ gdje je načinjena i prva redakcija knjige. Međutim, redakcija IA KPJ izvršila je »izbor i sređivanje dokumenata i materijala za ovaj tom« i time načinila drugu redakciju, proširujući, ali i skraćujući (na žalost bez oznaka i podataka o ispuštenom).²⁷

Treba istaći da su za taj tom prvi put poslije rata napisani kraći pregledi radničkog pokreta u jednom dijelu Hrvatske (Dalmacija, 181–182, Istra, 215–217). Važan je podatak da su ti pregledi sastavljeni u Historijskom odjeljenju CK KPH,²⁸ a istaknuo bih i podatak da je na tom tomu surađivao Jerko Dorbić,²⁹ očito za Dalmaciju i Istru. To, može se prosuditi, objašnjava činjenicu što su ti pregledi razmjerno dobri (boljih za tu temu nije bilo u poratnoj literaturi, do radova Vjekoslava Bratulića, 1957. i Dinka Foretića, 1959).

²³ O istoriji KPJ, n. dj., 802–803. O interesu M. Pijade za povijest i njegovim sasvim ispravnim pogledima na povijesne izvore usp. S. Nešović, Moša Pijade i njegovo vreme, Beograd 1968, [Briga za istoriju], 774–777.

²⁴ V kongres, n. dj., 9; IAKPJ, tom III, Socijalistički pokret u Srbiji 1900–1919, Beograd 1950, 5. Svezak je predan u štampu 17. XII 1949. Ovdje bih upozorio da je i J. Broz Tito dvadeset i jednu godinu kasnije dao novih ocjena o radničkom pokretu do stvaranja KPJ. Podsjetio je da je taj period »uglavnom obrađen u mom referatu na V kongresu KPJ«, ali je tome dodao nekoliko sažetih, no važnih i poticajnih ocjena (usp. J. Broz Tito, Pedeset godina revolucionarne borbe komunista Jugoslavije, Naš put. Pola veka revolucionarne borbe Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1969, 15 – citiram samo to izdanje).

²⁵ IA KPJ, tom IV, Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Istri 1892–1919, Beograd 1950, 5. Svezak je predan u štampu 2. III 1950; IA KPJ, tom III, n. dj. Zbog toga, dodajem, za hrvatsku su historiografiju važni i tomovi V i VI IA KPJ.

²⁶ Građu je sabrala Mira Mikačić (bilježim prema njenom saopćenju) koja je radila u Historijskom odjeljenju do potkraj travnja 1950. To je bio njezin posljednji posao u odjeljenju, u vezi s njenim radom u biblioteci CK KPH. Napominjem da je M. Mikačić sabirala građu i iz druge socijalističke štampe (osim zagrebačke) koja je pristupačna u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci.

²⁷ IA KPJ, tom IV, n. dj., Od redakcije, 5–6.

²⁸ Isto, 6.

²⁹ To je podatak, iz posrednog izvora, koji mi je saopćila C. Knapič-Krhen. J. Dorbić mogao je biti uključen u rad i na inicijativu redakcije IA KPJ (živio je u Zemunu)

Sc) Još bih nešto želio razjasniti: redakcija nije označila *čitavu* zbirku kao »takoreći slučajnu i nepotpunu«, ³⁰ nego dijelove zbirke o Dalmaciji i Istri,³¹ kako je to točno konstatirao prof. Šidak god. 1951.³² Čitava zbirka nesumnjivo nije slučajna i nepotpuna. U prvoj je ocjeni te zbirke s pravom rečeno da zbirka ima okosnicu — stranačke kongrese, s nekim drugim materijalima — i da je taj kriterij ispravan, međutim da mnoga pitanja ne rješava.³³

8d) Nesumnjivo je da i taj tom manje-više dijeli nedostatke čitave serije (IA KPJ), no to se moglo točnije uočiti tek iz određene retrospektive, na osnovi većeg iskustva i rezultata.³⁴ IA KPJ, naime, pripada prvoj fazi, ali je bio koristan za razvitak druge faze. Zbog toga je, npr., M. Gross s pravom smatrala da ta zbirka »može dobro poslužiti kao prvi korak upoznavanju radničkog pokreta Hrvatske i Slavonije«, pa se njom koristi, uz Koraća, kao izvornom podlogom za svoj prvi znanstveni rad, no isto je tako s punim pravom u daljnjem radu otišla mnogo dalje. Još jedan primjer: prof. Šidak je vrlo povoljno ocijenio IA KPJ, tom II,³⁵ i ta je ocjena tada, 1949, bila sasvim opravdana, no P. Damjanović je 15 godina kasnije mogao, opet sasvim opravdano, konstatirati ozbiljne nedostatke toga toma (čak ga ne smatra ni naučnim).³⁶ Što se dogodilo? U međuvremenu je dobar rezultat prve faze postao nezadovoljavajući rezultat s gledišta nosilaca i dostignuća druge faze.³⁷

9) Uz izdavanje IA KPJ određenu važnost su imali studijski oblici rada u Institutu društvenih nauka i predavačka djelatnost u partijskim i sindikalnim školama (ta je djelatnost poticala određeni interes za povijest radničkog pokreta i u razdoblju do V kongresa KPJ). Već smo spomenuli predavanja Moše Pijade o povijesnim temama u Institutu društvenih nauka. Slušači u tom institutu izrađivali su seminarske radnje. Među njima nalazimo i buduće znanstvene radnike-historičare.³⁸ Jedna je od tih radnji ušla u hrvatsku historiografiju već god. 1951, što je naglasio i prof. Šidak.³⁹ Taj je prilog, dakle, rezultat prve

³⁰ J. Šidak, O proučavanju, n. dj., 510.

³¹ IA KPJ, tom IV, n. dj., 5.

³² J. Šidak, Građa za povijest radničkog pokreta u Jugoslaviji, *Historijski zbornik*, IV, 1951, 348.

³³ M. Gross, Neke karakteristike socijalne demokracije u Hrvatskoj i Slavoniji (U povodu IV toma Istor. Arhiva KPJ: Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Istri 1892–1919, Beograd 1950), *Historijski zbornik*, V, 1952, broj 3–4, 311, bilj. 1 (ta bilješka, 311–312, sadrži ocjenu IV toma). Ocjena je s pravom kritička ali ističe i značenje IV toma u tom razdoblju. — Pripomenuo bih da i dijelovi knjige o Dalmaciji i Istri imaju isto takvu okosnicu.

³⁴ Usp.: P. Damjanović, n. dj., 344–346.

³⁵ V. bilj. 18.

³⁶ P. Damjanović, n. dj., 344–345.

³⁷ I sam je Damjanović započeo s radom kao pripadnik prve faze, ali je postao jedan od nosilaca druge.

³⁸ J. Marjanović, Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama do prvog svetskog rata, Beograd 1954, Bibliografija, 183. Među tim imenima su Tomica Nikčević, Jadran Ferluga, Nedim Filipović, Nedim Šarac, te Sergije Elaković i Mijo Novak. — Pripomenuo bih da se i J. Marjanović razvijao u povijesnom radu slično kao P. Damjanović (v. bilj. 37).

³⁹ J. Šidak, O proučavanju, n. dj., 510; M. Novak, Socijal-demokratska stranka Hrvatske i Slavonije i generalni štrajk, Zagreb 1951. To je brošura, s 20 stranica, a izdavač je »Glas rada«, izdavačko poduzeće Saveza sindikata Hrvatske. J. Marjanović ne navodi naslove tih radova, no može se prosuditi da je spomenuta brošura taj Novakov seminarski rad. Koliko mi je poznato, Mijo Novak više nije objavljivao radove iz povijesti radničkog pokreta.

faze, ali kao tekst od određene znanstvene vrijednosti označava i prijelaz na drugu fazu.

10) I jedan je historiografski rezultat predavačkog rada u partijskim školama od važnosti za našu temu. Spomenuta knjiga Jovana Marjanovića (bilj. 38) ima osnovicu u predavanjima iz povijesti KPJ na Višoj partijskoj školi »Đuro Đaković«, 1950/51. i kasnije, a na knjizi je radio od travnja 1953. Za Hrvatsku autor je iskoristio IA KPJ, tom IV, Koraća, sindikalne izvještaje 1903—1912. (v. bilj. 44) i radnju M. Novaka (rukopis, brošuru ne spominje).⁴⁰ Treba istaći da je autor u Pogovoru ukazao, realistički i autokritički, i na niz nedostataka knjige. Na još neke nedostatke te knjige upozorila je M. Gross, ali ističe i njeno načelno značenje i smatra da je autor »u cijelosti ispravno ocijenio razvoj socijalne demokracije u Hrvatskoj«.⁴¹

Spomenuo bih da je Marjanovićeva knjiga (»Drugo, dopunjeno izdanje« objavljeno je 1958; skraćene verzije — predavanja — objavila je Visoka škola političkih nauka u Beogradu 1961. i 1963) utjecala na druge autore koji su pisali preglede povijesti radničkog pokreta u jugoslavenskim zemljama do prvoga svjetskog rata.⁴² Određeno načelno značenje ima i danas.⁴³

11) Za našu je temu od važnosti i izdavačka djelatnost beogradskog poduzeća »Rad«. Ovdje treba posebno spomenuti jedno i danas korisno izdanje građe o sindikalnom pokretu u tri naše zemlje 1903—1912.⁴⁴ Građa u IA KPJ, IV, dobila je time dosta važnu dopunu.

12) U Hrvatskoj se u razdoblju oko god. 1950. manje piše i štampa o radničkom pokretu nego drugdje u našoj zemlji (u prvom redu u Srbiji). Nakon već spomenute suradnje u IA KPJ, tom IV (v. točku 8b), Historijsko odjeljenje CK KPH pokreće seriju »Dokumenti historije KPH« u kojoj je objavljena određena novinska građa komunističkog i narodnooslobodilačkog pokreta (1951. izlazi kao prva knjiga »Srp i čekić 1940—1941«, te »Naprijed« 1943. kao prvi svezak treće knjige, a 1955. »Vjesnik« 1941—1943. kao II knjiga). I ovdje je, kao i kod IA KPJ, izražena zamisao da se započne s objavljivanjem građe (iz arhive CK KPH), »a kasnije i naučne obrade pojedinih pitanja ili perioda

⁴⁰ J. Marjanović, n. dj., Pogovor, Bibliografija, 179—183.

⁴¹ M. Gross, Novi prilozi za povijest radničkog pokreta u jugoslavenskim zemljama, *Historijski zbornik*, VIII, 1955, 136—138.

⁴² Z. Priklmajer-Tomanović (1957, 1964), T. Čubelić — M. Milošić (od osmog izdanja 1959), M. Haramina — B. Drašković (1962, 1966), D. Janković (1963), P. Morača (1966), Đ. Knežević (1968, 1973). Spomenuo bih da je jedan pokušaj da se ta tema obradi za nastavne svrhe (za Srednju partijsku školu Gradskog komiteta KPH Zagreb) učinjen i u Zagrebu, još god. 1950. (Približne sa predavanja iz nacionalne historije, Zagreb 1950, 97—103).

⁴³ Usp.: V. Oštrić, *Radnički pokret...*, Drugi dio, ČSP, 2/1973, 110. Ispravljam jednu grešku koja mi je slučajno promakla: ne stoji da je autor obuhvatio samo Hrvatsku i Slavoniju, jer donosi i odjeljak »Socijaldemokratska stranka Dalmacije i socijalistički pokret u Istri« (96—99). No taj je odjeljak odvojen od teksta o Hrvatskoj i Slavoniji (dolazi poslije Slovenije). Trebalo je zapravo reći da takvo kompoziciono rješenje ne odgovara ispravnom povijesnom pristupu radničkom pokretu kao dijelu nacionalne povijesti.

⁴⁴ Sindikalni pokret 1903—1912. u Srbiji, Hrvatskoj, Slavoniji [sic! umjesto Hrvatskoj i Slavoniji] i Bosni i Hercegovini. Prema izvještajima glavnih saveza sindikata Međunarodnom sindikalnom savezu, Beograd, 1950 [1951], lar. i ćir. Sadrži godišnje izvještaje za Srbiju (1903—1912), Hrvatsku i Slavoniju (1907—1912) i Bosnu i Hercegovinu (1908—1912).

iz historije Komunističke partije Hrvatske« (»Srp i čekić«, n. dj., Od redakcije, 5). I ta je zamisao, dakle, sadržavala određenu znanstvenu perspektivu. Mijo Mirković piše o istarskom radništvu, dok Frane Barbačić objavljuje i nešto bilježaka o radničkom pokretu.⁴⁵ Andrea Benussi objavljuje sjećanja u kojima ima podataka o Istri (pretežno o Vodnjanu) i o drugim temama, a Ilija Uzelac piše publicistički o raškim rudarima.⁴⁶ Još jedno poduzeće dobiva u to doba svoju publikaciju — Zagrebački električni tramvaj — a u njoj je i poglavlje o radnicima.⁴⁷ Kamilo Firinger piše prvi put o socijalističkom listu *Volksrecht*, Branislav Vranešević upozorava, prvi, na Milana Šubarića, a Sergije Dimitrijević piše o hrvatsko-srpskim socijalističkim vezama.⁴⁸ Sve su to, dakako, prilično skromni rezultati.

13) Dosta su skromni rezultati, također, obilježje interesa ekonomskih historičara za povijest radničkog pokreta.⁴⁹ Ipak, taj je interes znanstvenih radnika za radnički pokret od određenog načelnog značenja. Rad na tom polju u Hrvatskoj inače ima obilježja prve faze, a spomenuta su ekonomskopovijesna djela, s odjeljcima o radništvu i radničkom pokretu, neka vrsta nagovještaja druge faze.

14a) Nešto kasnije, povijest radničkog pokreta privukla je pažnju jedne mlađe suradnice (asistenta) Akademijine ustanove — Mirjane Gross. Ona je diplomirala na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, 1951, a seriju radova o radničkom pokretu, uključujući i disertaciju, na koje upozorava prof. Šidak, napisala je kao asistent Historijskog instituta JAZU u Zagrebu, 1952—1958.⁵⁰ O značenju toga rada nema spora,⁵¹ no sporno je pitanje periodizacije. Moje shvaćanje: »*Drugu fazu* obilježava, najprije, dugogodišnji znanstveni interes (1952—1967, a i dalje) Mirjane Gross za povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj do 1914. Ona je prvi profesionalni historičar kojemu je ta povijest postala osnovna znanstvena preokupacija« (106). Prof. Šidak, naprotiv, zaključuje »da tek M. Gross svojom znanstvenom djelatnošću započinje i ispunjava *prvu* fazu u poratnoj historio-

⁴⁵ M. Balota, Stara pazinska gimnazija, Zagreb 1950, 103—135; F. Barbačić, Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine (Prema bilješkama iz »Naše sloge«), Zagreb 1952.

⁴⁶ A. Benussi, Ricordi di un combattente istriano, Zagreb 1951. Hrvatsko izdanje: Uspomene jednog borca, Rijeka 1954. I. Uzelac, Ugljenokopi Raša. Rudnici našega crnog zlata, Zagreb 1950.

⁴⁷ 60 godina zagrebačkog tramvaja 1891—1951, Zagreb 1951.

⁴⁸ K. Firinger, 45 godina od osnutka prvih radničkih novina, *Glas Slavonije*, 16. XI 1952. Još o prvim osječkim radničkim novinama, isto, 10. XII 1952; B. Vranešević, Mileričeva Zastava o socijalističkom pokretu, *Zbornik za društvene nauke*, 3, 1952, 72—77; S. Dimitrijević, Produblivanje veza srpskih i hrvatskih socijalista pre pola veka, *Borba*, 1. VIII 1953. Ima i drugih tekstova, ponajviše novinskih, koje neću posebno navoditi. Možda tek jedan primjer: dosta zanimljiv, dijelom memoarski, članak D. N. Plavšića »1. maj u Hrvatskoj slavila je naša radnička klasa zajedno sa svjetskim proletarijatom već u prvim godinama«, *Vjesnik*, 1. V 1952.

⁴⁹ N. Vučo, Privredna istorija naroda FNRJ do prvog svetskog rata, Beograd 1948; Isti, Privredna istorija naroda FNRJ, Beograd 1952; R. Bičanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860), Zagreb 1951. Dakako, treba razlikovati da N. Vučo donosi te tekstove kao dodatke glavnoj temi, a da R. Bičanić donosi korisnih podataka, no, razumljivo, samo u okviru svoje teme.

⁵⁰ V. M. Gross, Povijest pravaške ideologije, Zagreb 1973, Bilješka o piscu, 441.

⁵¹ Usp. J. Šidak, O proučavanju, n. dj., 510—511; V. Oštrić, Radnički pokret ..., Prvi dio, n. dj., 106—107, Drugi dio, 115—116 i druga mjesta u oba dijela gdje spominjem njene radove.

grafiji radničkog pokreta u nas« (511). Primjetno je, mislim, da se ocjena prof. Šidaka razlikuje od moje prve ovdje citirane rečenice, ali ne i od druge. Razlika je u shvaćanju faza. Za prvu sam fazu istaknuo, uz ostalo, da je u njoj znanstveni interes i postupak prisutan, ali nije dominantan (v. citat u uvodu), a ne treba zaboraviti ni misao o »interferiranju« (dakle ne o točnoj vremenskoj razgraničenosti) obiju faza. Ovdje naglašavam da postanak i razvoj druge faze, čiji je osnovni sadržaj znanstveni rad, ne možemo dobro objasniti bez pojava i obilježja koja pripadaju prvoj fazi, najprije u razdoblju kada sav rad pripada prvoj fazi, no uz perspektivu i nagovještaje druge faze, a zatim u razdoblju razvitka te faze i ispreplitanja obiju faza. — Spomenuo bih još da je M. Gross, radeći u Hrvatskoj (znanstveno), sama imala određeni poticaj i oslonac u historiografiji radničkog pokreta u drugim našim republikama (osobito u Srbiji, gdje je izdavano najviše literature), što se može prosuditi čitajući niz njenih prikaza i ocjena takve literature u svescima »Historijskog zbornika« (VI, 1953; VIII, 1955; IX, 1956).

14b) Ovdje bih upozorio da je prva radnja M. Gross (v. bilj. 33 i točku 8d) u tijesnoj vezi s prvom fazom. Njenu izvornu podlogu čine samo rezultati koji pripadaju prvoj fazi (dio rezultata). To su Koraćevo djelo, i to samo prva knjiga (u jednom slučaju i druga⁵²) i IA KPJ, tom IV (»u povodu« tog toma je i napisana). — Ovdje treba razjasniti da i Koraćevo djelo, kao i druga povijesna književnost do 1945,⁵³ pripada po svojim obilježjima prvoj fazi, u širem smislu, tj. u drugačijim povijesnim okolnostima.⁵⁴ — Zbog takve i tako ograničene izvorne podloge, ta je radnja bila tek prvi korak iz jedne faze u drugu.⁵⁵ Realno ograničena na »neke karakteristike«, s dobrim korištenjem svoje uske izvorne podloge, ima i dalje određeno značenje i vrijednost.

⁵² M. Gross, Neke karakteristike, n. dj., 317, bilj. 37 (tamo je navedena III knjiga no to je štamparska greška).

⁵³ V. V. Oštrić, Radnički pokret ..., Prvi dio, n. dj., I. Do godine 1945, 100–105.

⁵⁴ To vrijedi i za druge naše zemlje, ali uz razlike. Interes Dušana Kermaunera, u međuratnom razdoblju, za slovenske socijalističke prvake Henrika Tumu i Albina Prepeluha, bio je već uvod u slovensku drugu fazu kojoj pripada i njegov poratni rad (D. Kermauner, Urednikove dopolitve, u: H. Tuma, Iz mojega življenja. Spomini, misli in izpovedi, Ljubljana 1937, 419–473; Isti, Albin Prepeluh – Abditus – njegov idejni razvoj in delo, u: A. Prepeluh, Pripombe k naši prekratni dobi, Ljubljana 1938, 295–562). O D. Kermauneru v. M. Britovšek, Ob sedemdesetletnici zgodovinarja dr. Dušana Kermaunera, Prispевki za zgodovino delavskega gibanja, 1–2/1973, 267–273. Prvi je povijesni članak objavio već 1927. Za D. Kermaunera v. i Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 22. knjiga, 1971, Ljubljana 1972, 39–40 (biografija), 41–45 (bibliografija). Kermauner je, poput Keršovanija, radio na povijesti radničkog pokreta i kao robijaš (M. Britovšek, n. dj., 267). Pripomenuo bih još da je Kermauner (zajedno s Rudolfom Golouhom) uredio IA KPJ, tom V (objavljen na slovenskom jeziku). Nije slučajno da je taj tom poprilično bolji od ostalih. Druga je faza u Srbiji otvorena znanstvenim interesom za Svetozara Markovića (Slobodan Jovanović, 1903, i Jovan Skerlić, 1910, u posebnim knjigama, uz niz drugih radova) koji se nastavlja već u prvim poratnim godinama (usp. Ž. P. Jovanović, Literatura o Svetozaru Markoviću, u: J. Skerlić, Svetozar Marković. Njegov život, rad i ideje, Beograd 1966).

⁵⁵ To vrijedi i za članak M. Gross »Radnički prijatelj prvi hrvatski općeradnički list (1874. god.)«, Vjesnik, 2. VIII 1952. Članak je bio korisna priprema za radnju o počecima radničkog pokreta u Zagrebu, objavljenu 1955. (v. točku 18). Sličnog je značenja, u odnosu na radnju o socijalnoj demokraciji i Narodnom pokretu 1903, objavljenu 1954, bio i njen članak »Protiv šovinizma, 50-godišnjica jedne provocirane demontacije. Odlučan istup protiv raspirivanja nacionalne mržnje«, Vjesnik, 30. VIII 1952.

15) Spomenuo bih jednu podudarnost: istodobno je započeo s radom na povijesti socijalističkog pokreta u Srijemu Andrija Radenić.⁵⁶ Taj njegov rad, dakako, pripada i hrvatskoj historiografiji (tako ga i spominjem u prvom dijelu svoje radnje, 107). Interesantno je da su njegovi glavni rezultati na tom području ostvareni u isto vrijeme kad i ranije spomenuti rezultati M. Gross (1952–1958; v. točku 14a).

16a) U isto je vrijeme započeo i organiziraniji povijesni rad u Savezu sindikata Jugoslavije za Hrvatsku. Naime, 1952. godine osnovan je pri Republičkom vijeću SSSJ za Hrvatsku (dalje: RV SSH) Historijsko odjeljenje (zvano i Historijski odsjek), odnosno Komisija za prikupljanje historijske građe (zvana i Komisija za historiju radničkog pokreta, a i Komisija za prikupljanje i objavljivanje historijskog materijala o sindikalnom pokretu u Hrvatskoj).⁵⁷

Interes za povijest radničkog, u prvom redu sindikalnog, pokreta javlja se već i ranije, pa u sindikalnoj izdavačkoj djelatnosti možemo naći povijesnih članaka iz pera sudionika u pokretu. Spomenuo bih da od 1948. dalje Josip Cazi piše i o povijesnim temama.⁵⁸

Zanimljivo je da se već na početku 1950. misli na neka organizaciono-kadrovska rješenja. U jednom je dokumentu zabilježeno da bi u Odjeljenju za agitaciju (druga varijanta: Uprava za agitaciju i propagandu) bilo potrebno radno mjesto šefa historijskog odsjeka, uz napomenu da ranije nije postojalo.⁵⁹

Može se prosuditi da je Drugi kongres Saveza sindikata Jugoslavije, 1951, dao određeni idejno-politički poticaj. Formulacije o zadacima izdavačke djelatnosti, kao što su »vaspitanje radnika na tradicijama našeg i međunarodnog radničkog pokreta«, »vaspitanje radničke klase naše zemlje na iskustvima našeg i međunarodnog radničkog pokreta«, ukazuju na određeni povijesni interes.⁶⁰

Do određenog je praktičnog rješenja došlo, kako je rečeno, 1952. Od 1. II 1952. Matija Uradin bio je šef Odsjeka RV SSH za historiju radničkog pokreta Hrvatske i član (sekretar) istoimene komisije (na toj je dužnosti sve do 1. VII

⁵⁶ A. Štajenberg [Radenić], Državna vlast i socijalistički pokret u Sremu do 1914. *Glasnik SAN*, knj. 4, sv. 1, 1952, 189–192. Spomenuo bih da je A. Radenić tada bio srednjoškolski profesor.

⁵⁷ V. Izvještaj o radu Republičkog vijeća od II do III kongresa S. S. Hrvatske, Rijeka, 17, 18, 19. lipnja 1954 [brošura], 30. Varijante naziva nalaze se u samim izvorima, kasnije, u izdanjima, nalazimo posljednji navedeni naziv. Napominjem da gradu Republičkog vijeća SSH (dalje RV SSH) u AIHRPH nisam mogao neposredno i u cjelini ispitati, ali mi je Marija Repač, koja tu građu sređuje, pomogla u nalaženju određenog niza dokumenata, pa joj i ovdje zahvaljujem.

⁵⁸ Usp. Bio-bibliografija Josipa Cazija, n. dj., 25. i d., 29 i d. No prvi sam članak našao izvan te bibliografije (J. Cazi, Nezavisni sindikati Jugoslavije 1921–1929, u: Kalendar Glavnog odbora Jedinštenvenih sindikata Srbije, 1948, Beograd 1948, 100; v. i točku 3a i bilj. 10). Interes za tu temu, dodajem, dovest će kasnije do četiri omašne knjige o Nezavisnim sindikatima (1962–1967). Taj prvi članak u vezi je s Cazijevom predavačkom djelatnošću (saopćenje J. Cazija). Slično kao u partijskim školama, rad sindikalnih škola (škole Centralnog odbora Jedinštenvenih sindikata Jugoslavije i škola u republikama) također pridonosi interesu za povijest radničkog pokreta.

⁵⁹ AIHRPH, građa RV SSH u sređivanju, »Pregled radnih mjesta koja trebamo popuniti« i »Nedostaje kadra za glavni odbor i zemaljske odbore« (bez datuma i potpisa; terminus post quem non je 1. III 1950).

⁶⁰ Đ. Salaj, Izvještaj Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije. Rezolucija o neposrednim zadacima Saveza sindikata Jugoslavije, u: Drugi kongres Saveza sindikata Jugoslavije, Zagreb, 6–8. oktobra 1951. godine, Beograd 1951, 98, 266.

1960) kojoj je J. Cazi bio predsjednik. Suradivao je u svih pet knjiga koje je J. Cazi objavio od 1955. do 1958. godine.⁶¹ Potkraj 1952. Sekretarijat RV SSH raspravlja o radu Historijskog odjeljenja, u prvom redu o organiziranju daljnjeg prikupljanja građe, pomoću pojedinaca i komisija, pa i o nekim metodološkim pitanjima, a zanimljivo je da se diskutira i o organiziranju češćeg i kvalitetnijeg objavljivanja povijesnih članaka u listu SSH *Glas rada*.⁶²

16b) Razumljivo je da je taj rad imao u prvom redu odgojnu i propagandnu svrhu, na osnovi potrebe da se s poviješću borbe radničke klase Hrvatske »upoznaju nova pokoljenja, a isto tako da se s njome upoznaju i van granica naše zemlje, naročito oni iz radničkih sindikalnih organizacija«. ⁶³ Taj drugi razlog, dodajem, podsjeća da je položaj Jugoslavije tih godina (1948–1953, a i dalje, do 1956) imao utjecaja i na povijesni rad o kojemu ovdje govorimo, što je konstatirao, kako smo vidjeli, P. Damjanović (v. točku 6).

16c) Taj je rad dao značajne kvantitativne rezultate. Do 1954. saznajemo, pregledana je glavna sindikalna, strukovna i politička štampa od 1892. do 1941, »pripremljeni su osnovni statistički podaci iz historije radničkog pokreta Hrvatske«, ukupno je prepisano »oko 20.000 stranica«. ⁶⁴

Ti su rezultati bili podloga za planiranje daljnjeg rada. Projekat je imao tri glavna dijela: 1) »Predviđeno je izdavati opću historiju« (tj. opću povijest sindikalnog pokreta) po razdobljima (6 razdoblja od 1917. do 1941). 2) »Ujedno će se izdati i 2 knjige iz prvog perioda 1870. do 1914. godine.« 3) »Uporedo s općom historijom izdale bi se i historije 12 strukovnih saveza i 9 gradova.« ⁶⁵

Do 1956. proširen je rad, broj prepisanih stranica popeo se na »oko 30.000 stranica osnovnog materijala iz radničke štampe, a djelomično i iz naše i ostalih arhiva«. Prepisan je materijal za 12 sindikalnih saveza i za 6, od 9, gradova. Aktivirali su se na prikupljanju građe i pojedini sindikati (metalaca, prehrambenih radnika i rudara) i kotarska sindikalna vijeća (Vukovar, Osijek, Rijeka i Split). ⁶⁶ U tom je razdoblju započela i izdavačka djelatnost Komisije (v. točku 18c).

God. 1956–57. prikupljana je i popunjavana građa osobito o Savezu pomoraca, o Istri i Slov. primorju 1919–1920, o Nezavisnim sindikatima »i o postanku prvih radničkih organizacija na teritoriju Zagreba i Hrvatske«. U radu su

⁶¹ AIHRPH, Ostavština – Matija Uradin; IHRPH, Zajedničke službe, personalna dokumentacija. M. Uradin je od 1960. radio u Arhivu za historiju radničkog pokreta i zatim u AIHRPH.

⁶² AIHRPH, građa RV SSH u sređivanju, Zapisnik sa sjednice Sekretarijata Republičkog vijeća SSH održane dne 17. XI 1952 (dvije verzije: sažetija i opširnija). Tamo su zabilježena dva suradnika na prikupljanju građe: Leopoldina Klavara i Stjepan Komerički. Većinu sudionika u toj diskusiji znamo kao autore sjećanja i drugih povijesnih tekstova: Dragutin Bogdanić, Stjepan Šalamun, Anka Supanc, Marko Belinić, Drago Gizdić. – Pripominjem da se Sekretarijat RV SSH neposredno bavio radom komisija.

⁶³ Izvještaj o radu, n. dj., 30. V. i točku 16 a i bilj. 60.

⁶⁴ Isto, 30–31. Na opseg toga rada ukazuje i jedan financijski podatak: U izdacima pod stavkom »Agitacija i propaganda«, »Historijski odio« javlja se, kao zasebna stavka prvi put za god. 1953, s iznosom od 558.774 d (isto, tabela »Pregled utrošenih raschoda ZV SSH, Zagreb 1. V 1949–31. XII 1953«).

⁶⁵ Isto, 30–31.

⁶⁶ O radu Komisije Republičkog vijeća za sabiranje građe za historiju sindikalnog pokreta u Hrvatskoj, u: Izvještaj o radu Republičkog vijeća SSJ za Hrvatsku od lipnja 1954. do ožujka 1956. godine, Osijek, 30. i 31. ožujka 1956, 48–49.

sudjelovali od republičkih odbora sindikata osim metalaca, rudara, prehrambenih radnika, Centralni odbor pomoraca, pa kotarska sindikalna vijeća u Rijeci, Zagrebu, Varaždinu i Sisku. Izdavački plan obuhvaća građu o Nezavisnim sindikatima, »o postanku prvih radničkih organizacija u Zagrebu i Hrvatskoj« i historiju metalaca.⁶⁷

Zanimljivi su i podaci za 1957—1958. Završeno je prikupljanje građe za Sisak i Varaždin, za Nezavisne sindikate 1921—1925. i »materijala o počecima modernog sindikalnog pokreta u Hrvatskoj od 1881. do 1895. godine. Cjelokupna je građa narasla na više od 35.000 stranica. »Naročiti uspjeh u prošloj godini postignut je time, što je ranije sabrani materijal popunjen iz arhiva i biblioteka Trsta i Beča.« U Radničkom domu je uoči 1. svibnja 1957. otvorena izložba dokumenata o razdoblju 1848—1880, a za 1. svibanj 1958. pripreman je nastavak, tj. izložba o razdoblju 1880—1895.⁶⁸ Treba spomenuti da je na rad komisije povoljno utjecala okolnost što je 1956. u njen sastav ušao prvi školovani historičar — Cvetka Knapič-Krhen.⁶⁹ Ona je, npr., istraživala u Beču. Kasnije (15. XII 1958) dolazi još jedan historičar, Smiljka Mateljan-Špoljarić. Od koristi je bila i vanjska suradnja historičara i arhivista: Josipa Vidmara (Zagreb), Dinka Foretića (Zadar) i Mirka Androića (Varaždin).

Taj je rad dao, uz prikupljenu građu, dva daljnja rezultata trajnijeg značenja: jedan su izdanja Komisije (o njima v. točku 18c), drugi je povoljan utjecaj na daljnji razvitak i radnu orijentaciju određenih historičara i arhivista (C. Knapič-Krhen, J. Vidmar, D. Foretić, M. Androić, M. Uradin).

17) Zanimljiva je još jedna vremenska podudarnost. Upravo od god. 1952. Vinko Cecić, po školovanju ekonomist i slavist, a poslije rata (1945—1952) nastavnik u gimnaziji (u Zagrebu), »napušta službu i živi kao profesionalni književnik, naučni radnik i publicist«.⁷⁰ Njegov interes za različite kulturno-povijesne i političkopovijesne teme, pretežno u razdoblju od sredine XIX st. do početka XX st., doskora se proširio na povijest radničkog pokreta (v. točku 18d).

18) Sve te okolnosti omogućile su pojavu niza različitih historiografskih rezultata oko sredine pedesetih godina.

18a) M. Gress je objavila (1954, 1955, 1956. u Historijskom zborniku i 1957. u zborniku »Iz starog i novog Zagreba«) četiri znanstvena rada (i tome dodala disertaciju obranenu 1958),⁷¹ koji se odlikuju, uz ostalo, samostalnom istraži-

⁶⁷ O radu Komisije za sabiranje i objavljivanje građe za historiju sindikalnog pokreta u Hrvatskoj, u: Izvještaj o radu Republičkog vijeća SSJ za Hrvatsku od ožujka 1956. g. do ožujka 1957. godine, Zagreb, 15. i 16. ožujka 1957. godine, 14—15.

⁶⁸ Izvještaj o radu Republičkog vijeća SSJ za Hrvatsku od ožujka 1957. do veljače 1958. godine, Zagreb, 21. i 22. veljače 1958. godine, 9—10. Velik dio zbirke prijepisa, u uvezanim svescima, nalazi se u IHRPH, osobito kao ostavština pok. Matije Uradina.

⁶⁹ Diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 27. II 1956. Odmah je surađivala s Cazijem, a od 1. IV 1956. u radnom je odnosu u RV SSH (do 30. IX 1960, kada prelazi u Arhiv za historiju radničkog pokreta, a zatim, 1961, u IHRPH). IHRPH, Zajedničke službe, personalna dokumentacija.

⁷⁰ M. Selaković, Cecić Vinko, Leksikon pisaca Jugoslavije, I, A—DŽ, Beograd 1972, 425—426. Napominjem da je to, na žalost, jedinica s nedovoljno ažurnim podacima (korisna je za razdoblje do početka 60-ih godina).

⁷¹ Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i narodni pokret 1903; Počeci radničkog pokreta u Zagrebu (1869—1875); Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890—1902; Borba zagrebačkih radnika za sindikate (1890—1895); Uloga socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske 1890—1905 (389 tipkanih stranica).

važkom osnovicom. Te je istraživačke rezultate usporedo, 1957, obradila i u obliku zbirke građe (s priložima) koja ima nastavnu i znanstvenu funkciju.⁷² O značenju tih radova, kako sam već rekao (točka 14a), nema spora, pa bih ovdje samo konstatirao da ta skupina pripada zrelim rezultatima druge faze. 18b) Usporedo je svoje osnovne rezultate, za našu temu, dao A. Radenić (v. točku 15). On je 1955. objavio važnu zbirku građe, sa studentskim uvodom,⁷³ a 19. V 1956. obranio je disertaciju koju je 1958. i objavio.⁷⁴ U tom je razdoblju i Arpad Lebl objavio dva rada o Srijemu.⁷⁵

18c) Paralelno s radom M. Gross i A. Radenića (te A. Lebla), koji pripada drugoj fazi, odvija se i rad u sindikatu koji po svojim pretežnim obilježjima i dalje pripada prvoj fazi. Nakon intenzivnog prikupljačkog rada (v. točku 16c) pristupilo se objavljivanju građe i autorskih tekstova. Pokrenuta je serija »Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj«. Prva je knjiga izašla 1955, a druga slijedeće godine.⁷⁶ Usporedo je J. Cazi napisao, i isti izdavač objavio, povijest radničkog pokreta u Vukovaru,⁷⁷ a za spomenutu prvu knjigu napisao je uvodne preglede povijesti radničkog pokreta do prvoga svjetskog rata i nakon njega.⁷⁸

⁷² Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX stoljeća. Izabrani izvori, Priedila *Mirjana Gross*, Zagreb 1957. Tu zbirku prof. Šidak ocjenjuje ponešto neodređeno kao »do sada jedino kritički pripremljeno izdanje te vrste« (O proučavanju, n. dj., 511). Ako »te vrste« znači radnički pokret u Hrvatskoj do 1914. (ili možda do 1945?) citirana tvrdnja ne stoji, jer ima i drugih takvih izdanja (usp. V. Oštrić, Radnički pokret . . . , Prvi dio, n. dj., Objavljivanje izvora, 111–118 i pojedine podatke u drugom dijelu).

⁷³ Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremu 1894–1908. Sabrao i uredio *Andrija Radenić*, Novi Sad 1955.

⁷⁴ *A. Radenić*, Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914, Beograd 1958.

⁷⁵ *A. Lebl*, Koraceve sremске zadruge i shvatanja socijalne demokracije o zadrugama (1890–1914), *Zadružni arhiv*, 4, 1956 1–48; *Isti*, Pokret poljoprivrednih radnika u Sremu 1906–1907, *Zbornik za društvene nauke*, 17, 1957, 5–28.

⁷⁶ Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj za godine 1917–1919. Od obnove sindikalnog pokreta do Kongresa ujedinjenja, Zagreb 1955; Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj. Godine 1919. i 1920. Od Kongresa ujedinjenja do Obznane, Zagreb 1956. Redakciju obiju knjiga izvršio je Josip Cazi. Suradivani su D. Škorić i M. Uradin. Prva je knjiga izašla u dvije naklade. Konačna redakcija prve knjige prihvaćena je 21. II 1955 (AIHRPH, građa RVSSH u sređivanju, Zapisnik sa sjednice Komisije Republičkog vijeća SSH za historiju sindikalnog pokreta Hrvatske, održane 21. II 1955). D. Škorić zadužen je za registar. Prihvaćen je plan za pripremu druge knjige do rujna 1955. Podataka o tim knjigama donosi i Izvještaj . . . 1954–1956, n. dj. (bilj. 64), 49, te Izvještaj . . . 1956–1957, n. dj., 14. Prva knjiga ima uvodne »Napomene o objavljivanju građe za sindikalnu povijest«, 3–4, s nekim korisnim podacima o dotadašnjem radu. Ideju za objavljivanje građe o sindikalnom pokretu dao je Zvonko Brkić, organizacioni sekretar CK KPH (to je J. Cazi rekao i u razgovoru sa mnom).

⁷⁷ *J. Cazi*, Vukovar u klasnoj borbi. Od prvih radničkih organizacija do socijalističke revolucije 1895–1941, Zagreb 1955. Knjiga je napisana 1954, jer je 21. II 1955. već bila u štampi (Zapisnik . . . – bilj. 76). Cazi mi je rekao da je rukopis čitao sudionicima u radničkom pokretu. U razgovoru je dolazilo do različitih mišljenja ali su »dokumenti pobjeđivali sjećanja«. Knjigu je povoljno ocijenio *B. Hrabak* (u *Zborniku za društvene nauke*, 17, 1957, 151–153). Knjigu spominje i Izvještaj . . . 1954–1956, n. dj. (bilj. 64).

⁷⁸ Građa . . . Od obnove, n. dj., Uvod, 7–18. Građa je podijeljena u poglavlja, s Cazičevim uvodima. Cazi, osim toga, u nizu komentara u pojedinim uvodima, u biljaškama, komparira građu s Koracevim knjigama.

Za početak je dana prednost prijelomnom razdoblju 1917–19, a nakon toga se prišlo ostvarivanju plana o objavljivanju građe prethodnog razdoblja koji je objavljen još na III kongresu SSH (17–19. VI 1954). Rezultat su toga (kasnije izmijenjenog) plana tri knjige o radničkom pokretu u Hrvatskoj do 1895 (umjesto dvije do 1914. kako je objavljeno 1954) koje čine cjelinu.⁷⁹ O tim sam knjigama pisao u oba dijela svoje radnje⁸⁰ (u prvom jer su to izdanja građe, a u drugom jer ih Cazijevi tekstovi u njima svrstavaju istodobno i u radove; ispunjavajući znatne dijelove tih knjiga svojim tekstom, u koji uklapa izvorne tekstove, Cazi je razvio način rada koji se javlja u dvije knjige građe o razdoblju 1917–19, gdje Cazi gradi dodaje niz uvoda i komentarske bilješke). Ovdje bih još spomenuo, zbog nejasnoća koje sam primijetio, da je prva od tih knjiga (Prva radnička društva...) izašla 1957. (poslije 15. i 16. ožujka), a druga (Počeci..., knjiga prva) 1958. godine.⁸¹ Dodao bih da Cazi i u tom razdoblju nastavlja s objavljivanjem članaka i o povijesnim temama.⁸² Prve je članke iz tematike radničkog pokreta u Hrvatskoj do 1914. objavio 1953, a kako je riječ o Vukovaru ti su članci očito u vezi s knjigom o tome gradu.⁸³

18d) Istodobno je i Vinko Cecić razvio intenzivnu istraživačku i publicističku djelatnost na različitim tematskim područjima. Za našu temu bilježim najprije oveći feljton o radničkom pokretu u Zagrebu (pretežno) od 1869. do potkraj XIX stoljeća, objavljen 1954. godine.⁸⁴ Slijedeće godine objavljuje knjigu o grafičkim radnicima, sa samostalnom izvornom osnovicom, u izdanju Republičkog odbora Sindikata grafičara Hrvatske koji je 1955. nizom akcija obilježio 85. obljetnicu konstituiranja tipografske organizacije u Zagrebu.⁸⁵ Povezujući istraživanja klerikalizma i radničkog pokreta, piše o odnosu crkve prema radničkom pokretu i o protusocijalističkim strujama u pokretu, najprije u ovcem feljtonu, 1956, koji objavljuje u sklopu posebne knjige, 1957, kada piše

⁷⁹ J. Cazi, Prva radnička društva u Hrvatskoj. Samostalni ekonomski i politički istupi (1860–1880), Zagreb, s. a.; *Isti*, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj. Od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880–1895), knjiga prva, Zagreb, s. a.; *Isti*, isto, knjiga druga, Zagreb 1958.

⁸⁰ V. Oštrić, Radnički pokret..., Prvi dio, n. dj., 112–113, 118–119, Drugi dio, n. dj., 112–113 i 122 (bilj. 139).

⁸¹ Izvještaj... 1957–1958, n. dj., 10. – Spominjem to, zato što sam u raznim bibliografijama naišao na različite podatke (1955, 1959), a točan samo u Bio-bibliografiji, n. dj., 26. K tome, te knjige nema Nacionalna i sveučilišna biblioteka, niti je zabilježena u Bibliografiji Jugoslavije (zato je nema ni u Jugoslovenskoj retrospektivnoj bibliografskoj građi)! Ne spominje je ni prof. Sidak [Hrvatska historiografija 1955–65. (I dio), Histo-rijski zbornik, XVIII, 1965, 42; O proučavanju, n. dj., 510, 511]. Navedeni Izvještaj sačuvao je i radni naslov druge od knjiga: »Početak modernog sindikalnog pokreta i osnivanje socijaldemokratske stranke Hrvatske (1881–1895)«. Ta je knjiga, očito zbog opsega, bila podijeljena u dva toma.

⁸² Usp. Bio-bibliografiju, n. dj., 35 i d.

⁸³ Riječ je o tri članka iz spomenute tematike: Prva socijalistička organizacija u Vukovaru, *Glas rada*, 16. VII 1953; 1897 – godina organizacije Socijalno-demokratske stranke u selima Vukovarskog kotara, *Naprijed*, 24. VII 1953; Prvi pokušaj stvaranja radničkog društva u Hrvatskoj 1869. godine, *Narodni list*, 25. XII 1955.

⁸⁴ V. Cecić, S prvih stranica historije radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, *Vjesnik*, 29. VII – 3. VIII 1954.

⁸⁵ V. Cecić, Historija organizacije i političkih borba grafičkih radnika Hrvatske 1870–1955, Zagreb. Zbog građe koju donosi spominjem je u oba dijela svoje radnje (V. Oštrić, Radnički pokret..., Prvi dio, n. dj., 106, 116, Drugi dio, n. dj., 114, 124, bilj. 147; 130, bilj. 213).

i jedan zasebni članak o toj tematici.⁸⁶ Prikazao je, 1956, i prvu svibanjsku proslavu u Zagrebu.⁸⁷

18e) U tom se istom razdoblju i inače množi literatura, relevantna za našu temu. Obilježja prve faze ima jedan historijat drvodjeljskih radnika (obuhvaća i Hrvatsku), u izdanju »Rada« (bez ijednog podatka o autorima i suradnicima!),⁸⁸ jedna varaždinska spomenica,⁸⁹ jedan referat o Rijeci (na osnovi građe koja je prikupljena u sklopu prikazane sindikalne akcije).⁹⁰ Bliži je drugoj fazi historijat drvodjeljaca u Slav. Brodu.⁹¹ Ako ostale radove, koje treba na ovom mjestu spomenuti, svrstamo pretežno prostorno-tematski, zapazit ćemo radove iz sklopa vojvođanske historiografije koji po svom sadržaju pripadaju i hrvatskoj historiografiji,⁹² što vrijedi za još neka djela, objavljena izvan Hrvatske.⁹³

Tu su dalje članci, objavljeni u Hrvatskoj, o pojedinim temama — socijalistički pokret i žene, đačka socijalistička grupa oko »Naše snage«, B. Mažuranić i socijalisti,⁹⁴ o pojavama na određenim područjima — Banija,⁹⁵ Rijeka,⁹⁶ Istra (uključujući jednu rijetkost u literaturi kojom se ovdje bavimo — biografiju),⁹⁷

⁸⁶ V. Cević, Crkva i radništvo u Hrvatskoj od 1869–1914, *Vjesnik*, 9 nastavaka, 27. IV–17. V 1956; *Isti*, Rimokatolička crkva i radničko pitanje u Hrvatskoj 1869–1914, Zagreb, 1957; *Isti*, Početak sistematske borbe građanska klasa Hrvatske contra socijalistički pokret, *Literatura*, 5–6/1957, 513–534.

⁸⁷ V. Cević, Prva proslava 1. maja 1890. godine u Zagrebu, *Vjesnik*, 1. V 1956, preštampano u zborniku »Crveno proljeće. Svjedočanstvo o Prvom maju«, Zagreb MCMLVIII, 35–44. — U tom zborniku ima i drugih tekstova (preštampanih članaka i građe) za našu temu, vrlo različite vrijednosti (V. Oštrić, Radnički pokret ..., Drugi dio, n. dj., 127, bilj. 182).

⁸⁸ Četrdeset godina borbe drvodjeljskih radnika, Beograd 1955.

⁸⁹ R.K.U.D. »Sloboda« u Varaždinu 1905–1955, Varaždin 1955.

⁹⁰ D. Bogdanić, O radničkom pokretu na Rijeci, *Riječka revija*, 2/1955, 44–51.

⁹¹ Z. Krnić, Pregled historije radničkog pokreta drvodjeljaca u Slavonskom Brodu, Slav. Brod 1956.

⁹² A. Lebl, Sindikalna borba agrarnog proletarijata, Beograd 1954 (v. i bilj. 75); K. Milutinović, Vasa Pelagić u Hrvatskoj i Slavoniji, *Slavonija danas*, 10/1955, 2–18 (članak donosi pretežno građu); Vasa Pelagić i Vojvodina. Dokumenti o Pelagićevim vezama s Vojvodinom, Izbor i objašnjenja Dr Koste Milutinovića, Novi Sad 1956.

⁹³ V. Strugar, Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslovenskih naroda, Beograd 1956; M. Erić, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941. godine, Sarajevo 1958.

⁹⁴ C. Knapič-Krhen, Pravo žena radnica prije osamdeset godina, *Glas rada*, 28. II 1957; A. Lj. Lisac, Pojava literarno-glazbenih udruženja i đačkih listova na zagrebačkim srednjim školama do konca prvog svjetskog rata, Zbornik naučnih i književno-umjetničkih priloga bivših đaka i profesora Zagrebačke klasične gimnazije o 350-godišnjem jubileju 1607–1957, Zagreb 1957, 421–425, V. Antić, Odbrana socijalističke štampe u Hrvatskom saboru 1899. godine. Dvije interpelacije zastupnika Vinodolskog kotara Bogoslava Mažuranića, *Riječka revija*, 4/1956, 142–147.

⁹⁵ M. Joka, Prvi počeci socijalističke misli na Baniji, *Problemi. Revija Banije, Korduna i Like*, 5–6/1956; Z. Matagić, Prošlost Banije, *Revija društvenih zbivanja u Baniji, Lici i Kordunu*, 6/1958, 4–5/1960.

⁹⁶ K. Vidas, Štampa, knjižare i društva u Rijeci, »Rijeka«, Zagreb 1955, 456; D. Herljević, Počeci prvomajskih proslava u Rijeci (dokumenti iz Državnog arhiva Rijeka), *Riječka revija*, 5–6/1957, 97–98; *Isti*, Širenje socijalističke misli, u austro-ugarskoj vojsci 1895, isto, 98.

⁹⁷ V. Bratulić, Odjeci Oktobarske revolucije u Istri, *Jadranski zbornik*, II, 1957; T. Blažeković, Giuseppina Martinuzzi (Građa za biografiju), *Riječka revija*, 5–6/1957, 192–198.

Dalmacija.⁹⁸ Posebno još spominjem radove koji bi formalno pripadali drugoj fazi, ali joj nisu gotovo ništa pridonijeli.⁹⁹

19) Za to je razdoblje karakteristično da nema znanstvene organizacije za područje kojim se ovdje bavimo. Organizirani skupni rad postoji, kako je prikazano (točka 16), u sindikatu pod vodstvom Josipa Cazija. Druga je organizacija Historijsko odjeljenje CK KPH, a treba istaći da je taj arhiv od 1. I 1957. samostalan, s nazivom Arhiv za historiju radničkog pokreta. — To će — kasnije — imati dva značajna rezultata: AHRP će se postepeno uklopiti u organizaciju arhivske službe u Hrvatskoj kao specijalizirani arhiv za gradnju republičkih rukovodstava društveno-političkih organizacija (i neke posebne fondove koji su u vezi s radom IHRPH), što je i danas (sa statusom Osnovne organizacije udruženog rada — Arhiv u IHRPH), a 1961. će AHRP biti organizacijski oslonac za osnivanje Instituta za historiju radničkog pokreta; pripomeno bih da se na osnivanje Instituta misli u CK SKJ već 1956. godine.¹⁰⁰ U razdoblju od 1961. dalje pojedini su radnici Arhiva postali znanstveni radnici u IHRPH (pok. M. Uradin, dr V. Rajčević, C. Knapič-Krhen, dr Elza Tomac, Mira Kolar-Dimitrijević). — Izvan ta dva kruga, vezana uz društveno-političke organizacije, rade pojedinci, neki kontinuirano, a neki povremeno, koristeći se različitim životnim rješenjima (radna mjesta i izvori prihoda). Razumije se, i o tome nema spora, da »Historijski zbornik« u pomanjkanju znanstvene organizacije funkcionira kao značajno središte znanstvenog rada, no mislim da je isto tako razumljivo da jedan časopis, pretežno godišnjak, namijenjen cjelokupnoj hrvatskoj historiografiji, ne može *sam* nadomjestiti takvu znanstvenu organizaciju.

Mogao bih još pripomenuti da sama pojava određenih tema u historiografiji još ne rješava sve probleme organizacije znanstvenog rada. Zbog toga se ne slažem s tezom prof. Šidaka da IHRPH nije po tematici unio ništa novo u hrvatsku historiografiju,¹⁰¹ dok bih se složio s mislima, u istom tekstu, o važnosti organizacijske podloge za znanstveni rad.¹⁰²

20) Okolnosti i rezultati iz sredine pedesetih godina djeluju na situaciju i razvitak na prijelazu u slijedeće desetljeće, a javljaju se i nove okolnosti.

20a) Od god. 1958. M. Gross nastavila je s radom na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Seriju radova o radničkom pokretu u Hrvatskoj dopunila je još jednom važnom raspravom.¹⁰³ Svoje je radno područje proširila, kako pokazuje njena habilitaciona radnja »Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906–1907«,

⁹⁸ D. Foretić, Radnička društva u Dalmaciji između 1871. i 1897. U povodu izložbe dokumenata o radničkom pokretu u Dalmaciji, *Glas Zadra*, 18. V 1957; B. Jurić, Prve socijalističke novine u Dalmaciji »Socijalista« (Zadar 1898), *Zadarska revija*, 4/1954, 375–376.

⁹⁹ V. Bogdanov, Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju nacionalnog pitanja, *Rad JAZU*, 300, 1954, 148–154 i posebna knjiga Sarajevo 1956, 156–163 (»Uloga radničke klase u rješavanju nacionalnog pitanja«); *Isti*, Historija političkih stranaka u Hrvatskoj od prvih stranačkih grupiranja do 1918, Zagreb 1958, 769–789 (Socijal-demokratska stranka). — I ovdje napominjem (kao i u bilj. 48) da neću navoditi sve novinske članke.

¹⁰⁰ Podatak na osnovi arhivske građe CK SKJ koja je u sređivanju.

¹⁰¹ J. Šidak, O proučavanju, n. dj., 509, 510, 511.

¹⁰² Isto, 509, 512.

¹⁰³ M. Gross, Socijalna demokracija i politika »novog kursa«. *Radovi Filozofskog fakulteta Odsjek za povijest*, 2, 1959, 5–38.

Beograd 1960, tako da — za razliku od razdoblja 1952—1959 — radnički pokret u Hrvatskoj više nije njezino osnovno radno područje.

Te su nove okolnosti važne za našu temu s tri aspekta. M. Gross je i dalje pojedininim znanstvenim radovima obogaćivala historiografiju radničkog pokreta (objavljivanja: 1965, 1968 — u dva navrata, 1969, još neobjavljeni rad 1974), a tome treba dodati tekstove o radničkom pokretu u povijesnim priručnicima. Koliko mi je poznato, ona je uvela u nastavu, na Odsjeku za povijest, povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj što je, dakako, značajna pojava (radnički je pokret, doduše, obuhvaćao i prof. Bogdanov, ali ne na osnovi vlastitih istraživanja). U Institutu za historiju radničkog pokreta potpomogla je god. 1963. početak rada Sekcije za radnički pokret do 1918. koja se, pod njenim rukovodstvom, konstituirala 5. IV 1963.

20b) Dotadašnji rad u sklopu RV SSH zaključen je god. 1960, kada je Komisija ukinuta a poslovi postepeno likvidirani (u prijelaznom razdoblju od ožujka do rujna t. g.).¹⁰⁴ C. Knapič-Krhen i M. Uradin prešli su u Arhiv za historiju radničkog pokreta, a nakon osnivanja Instituta uključili se u znanstveni rad. Smiljka Mateljan-Špoljarić radi u Muzeju grada Zagreba. Spomenuo bih da je 1963. objavila jedan znanstveni prilog o povijesti radničkog pokreta.¹⁰⁵ J. Cazi nastavio je s radom samostalno. Prvu knjigu njegovih »Nezavisnih sindikata 1921—1929« izdalo je još RV SSH, 1962, a druge je knjige izdao IHRPH, 1964. i 1967. U prvoj je knjizi Cazi još jednom dao kraći uvodni prikaz o radničkom pokretu u Hrvatskoj do 1914 (9—14).

20c) V. Cecić je i dalje radio kao samostalni publicist. Za našu temu treba podsjetiti na istraživanja o radničkom pokretu u Zagrebu i Osijeku, pretežno o počecima pokreta. Objavio je niz članaka u novinama i revijama (u znanstvenim publikacijama — s jednim izuzetkom 1964 — nije objavljivao).¹⁰⁶ U njima iznosi rezultate samostalnih istraživanja arhivske i štampane građe, pa tu ima različitih korisnih podataka. Svi ti tekstovi imaju izrazita publicistička obilježja, a zbog nekih osobitosti autorovih shvaćanja u njima je sve više prevladavala (izrazito publicistička) polemika, što, međutim, nije koristilo ozbiljnijem iznošenju rezultata istraživanja.

20d) U znanstvenoj literaturi toga razdoblja valja zapaziti radove (i izdanja građe) o radničkom pokretu u Dalmaciji Dinka Foretića.¹⁰⁷ Istodobno je

¹⁰⁴ Indirektnih podataka pruža »Izvjestaj o radu od svibnja 1959. do svibnja 1961«, Zagreb, 26. i 27. svibnja 1961, 144 tabele (to je izvještaj RV SSH), a o tome sam razgovarao s J. Cazijem i C. Knapič-Krhen.

¹⁰⁵ S. Mateljan-Špoljarić, *Iz radničkog pokreta u Zagrebu 1860. do 1914*, Iz starog i novog Zagreba, III, 1963, 131—142.

¹⁰⁶ Podatke i ocjene donosim na više mjesta u drugom dijelu svoje radnje, ali moram dopuniti podatke u bilj. 159: V. Cecić pisao je prvi put o radničkom pokretu u Osijeku u većem članku »Nova otkrića o radničkom pokretu u Osijeku. Prvi progon organizirane socijalne demokracije u Hrvatskoj«, *Glas Slavonije*, 8—15. X 1961.

¹⁰⁷ D. Foretić, Dokumenti iz Državnog arhiva u Zadru o radničkom pokretu u Dalmaciji (1897—1898), *Arhivski vjesnik*, 1, 1958, 291—330; Dokumenti o radničkom pokretu u Dalmaciji između 1900—1913. godine, *Arhivski vjesnik*, 2, 1959, 369—418; Kratak pregled historije radničkog pokreta u Dalmaciji (1871—1919), Zadar 1959; Radnički pokret u Dalmaciji do Kongresa ujedinjenja, *Zadarska revija*, 2/1959, 171—195; Socijalistički radnički pokret u Dalmaciji posljednjih godina XIX stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru, VII—VIII, 1960, 5—34; Društvene prilike u Dalmaciji pred prvi svjetski rat s osobitim obzirom na radničku klasu, Radovi, 2, *Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti* (1/1960), 1961, Zadar 1963, 226—254. — K tome: O. Fijo, *Parobrodarstvo Dalmacije 1878—1918*, Zadar 1962.

objavljen jedan uvodni pregled Drage Gizdića koji pripada, zapravo, prvoj fazi.¹⁰⁸ U nekoliko je korisnih radova povezivana problematika hrvatskih jadranskih zemalja.¹⁰⁹ Objavljena je važna zbirka građe o Rijeci,¹¹⁰ a Mijo Mirković memoarsko-istraživački pisao je, opet, o istarskom (puljskom) radništvu.¹¹¹ Različiti su lokalni i regionalni prikazi nejednakih obilježja. Zbornik o Hrv. zagorju u NOB pripada još uvijek prvoj fazi,¹¹² bolji je članak o Zupanji, a još bolja knjiga o Slav. Požegi.¹¹³ U tome razdoblju ima nešto više monografija i spomenica o poduzećima, različite vrijednosti.¹¹⁴

Za to razdoblje treba još zabilježiti opsežni rad Vase Bogdanova o narodnom pokretu 1903.¹¹⁵ Dodao bih samo da je i nova građa o Pelagiću i Vojvodini relevantna za hrvatsku povijest.¹¹⁶

Završne napomene i objašnjenja

Prihvaćajući diskusiju s prof. Šidakom, nastojao sam, dakako, dati odgovor na sporno pitanje jedne ili dviju faza u proučavanju radničkog pokreta u nas (u hrvatskoj historiografiji) poslije 1945. Pri tome sam šire obrazložio pitanja obilježja i sadržaja tih faza.

Povrh toga, tu sam diskusiju shvatio i kao povod da se razmotri razvitak rada na tome području (povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj) od 1945. do 1961. Od 1945. jer je ta godina opća povijesna prijelomnica za sve nacije-članice jugoslavenske zajednice i — zbog toga — posebna prijelomnica u razvitku svih jugoslavenskih historiografija. Do 1961. jer je to godina osnivanja IHRPH, zato što je osnivanje IHRPH kao povijesnog instituta specijaliziranog za noviju nacionalnu povijest, s težištem na povijesti radničkog pokreta, u širem smislu toga pojma, jedan od međaša u razvitku poratne hrvatske historiografije (uz međaše kao što su osnivanje Povijesnog društva Hrvatske i pokretanje *Historijskog zbornika*, osnivanje Instituta za hrvatsku povijest, niz mjera u orga-

¹⁰⁸ D. Gizdić, Kratki pregled borbe radničke klase u Dalmaciji do 1941. g., Dalmacija 1941, Zagreb 1959, 14–95.

¹⁰⁹ V. Bratulić, »Glas radnog naroda«, Glasilo istarsko-dalmatinskih socijalista (1910), *Riječka revija*, 1/1959, 30–36; D. Foretić, Generalni štrajk radnika u Trstu u povodu štrajka Lloydovih ložača god. 1902, *Pomorski zbornik, povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942–1962*, II, 1962, 1674–1698; M. Kurtini, Socijalno-ekonomsko stanje i pokreti naših pomoraca u XIX st. i početkom XX st., isto, 1645–1674.

¹¹⁰ A. Herljević, Dokumentacija arhivske građe o radničkom pokretu u Rijeci, *Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci*, V, 1959, 7–117.

¹¹¹ M. Balota, Puna je Pula, Zagreb 1960.

¹¹² Hrvatsko zagorje u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1959.

¹¹³ S. Gruber, Počeci radničkog pokreta i komunističke partije u županijskom kotaru, *Ogledi [Vukovar]*, 2/1959, 14–21; S. Ljubljanović, Radnički pokret u Požeškoj kotlini. Knjiga prva 1873–1920, Slav. Požega 1961.

¹¹⁴ A. Lj. Lisac, Razvoj industrije papira u Zagrebu, Zagreb 1961; J. Sabolek, Historija rada i borbe Tvornice željezničkih vozila »Janko Gredelj«, Zagreb 1961; Pamučna industrija »Duga Resa«, 75, 1884–1959, Duga Resa–Karlovac 1959; »10. kolovoz« 1909–1959, Majdan–Solin, 1959.

¹¹⁵ V. Bogdanov, Hrvatski narodni pokret 1903/4, Rad JAZU, 331, 1960 i 332, 1961 i posebno, Zagreb 1961.

¹¹⁶ Vasa Pelagić i Vojvodina. Dokumenti o Pelagićevim vezama s Vojvodinom. Sabrao i uredio Josip Mirmić, Novi Sad 1959.

niziranju povijesnog rada u poratnoj strukturi JAZU, pokretanje *Časopisa za suvremenu povijest* i drugi), i stoga što je diskusija i potekla iz jedne ocjene o značenju toga osnivanja.¹¹⁷ Spomenuti sam razvitak razmotrio najprije u jugoslavenskom sklopu (točke 3a, b, 4, 6, 7, 8a, 9, 10, 11, 16a), jer ga inače ne možemo dobro razumjeti, osobito u počecima. Taj širi, jugoslavenski sklop i dalje je vrlo značajan, sve do danas (i za historiografiju radničkog pokreta i za druga područja historiografije), no kasnije sam o njemu mogao manje govoriti, jer je

¹¹⁷ Za bolje razumijevanje cjelokupne diskusije koja je samo dio većeg sklopa dobro je usporediti: Na udaru kritike (razgovor *M. Gross-P. Strčić-Z. Črnja*), *Dometi*, 4-5/1971, 79-99; *V. Oštrić*, Savjetovanje o problemima i zadacima povijesnih istraživanja u Hrvatskoj, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1-2/1972, 196-201 (to je, koliko znam, jedina objavljena informacija o savjetovanju; materijali nisu objavljeni, osim referata prof. Šidaka); *J. Šidak*, Hrvatska historiografija - njezin razvoj i današnje stanje, *Historijski zbornik*, XXIII-XXIV, 1970-71, 1-20 (referat sa spomenutog savjetovanja, dopunjen bilješkama i ažuriran bilješkom 24); Deset godina Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1972, 229-235 (referat na zajedničkoj sjednici radnog kolektiva, Savjeta i Znanstvenog vijeća, 29. XII 1971, s bilješkom o sjednici); *I. Jelić*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, *Historijski zbornik*, XXV-XXVI, 1972-73, 501-508; *J. Šidak*, O proučavanju, n. dj., 509-513. Usporedo bi trebalo vidjeti tekstove koji s navedenima čine širu cjelinu: *M. Gross*, Prilog diskusiji o problemima i zadacima historiografije najnovijeg razdoblja, *Naše teme*, 2/1967, 214-223; *Ista*, Hrvatska historiografija na prekretnici?, *Kritika*, 14, 1970, 642-654; Organizacija znanstvenoistraživačkog rada na povijesti radničkog pokreta, KPJ, NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj (napisali: *I. Jelić*, *M. Rastić*, *Z. Krnić*, *J. Ugrina*, *I. Kovačić*), *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1970, 251-263; *I. Jelić*, Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, velika tema i zadaća hrvatske historiografije, *Časopis za suvremenu povijest*, 2-3/1971, 9-14; Rasprava o problemima pisanja sinteze povijesti radničkog pokreta u Hrvatskoj, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/1973, 113-160; *N. Stančić*, O postanku i djelatnosti Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, *Historijski zbornik*, XXIII-XXIV, 1970-71, 551-555; *Isti*, O djelovanju Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, *Nastava povijesti*, 2/1972, 62-63.

Uzged napominjem da tekst prof. Šidaka, O proučavanju . . ., sadrži još tri sporednija diskusiona motiva (510, bilj. 1). 1) Prof. Šidak se ne slaže s jednom mojom kritičkom opaskom o razgovoru u *Dometima*. Dodajem samo ovo: svaki čitatelj toga razgovora može o njemu imati svoje mišljenje; ta mišljenja, normalno, mogu biti i različita; ja sam dio svog mišljenja objavio - ukratko, bez obrazlaganja; prof. Šidak je dio svoga mišljenja - drugačijeg od moga - objavio - ukratko, bez obrazlaganja; time je diskusija - takva - zaključena. 2) Prof. Šidak tumači neka moja mišljenja osjetljivošću, odnosno subjektivnim pristupom. To je jednostrano tumačenje. Priznajem da me smeta tendenciozno, subjektivno ili nedovoljno obrazloženo kritiziranje IHRPH, ali neka svoja mišljenja nisam izrazio zbog toga, nego zato što sam zainteresiran za objektivno i dobro obrazloženo raspravljanje o svim historiografskim problemima, pa i onima koji su u vezi s IHRPH. Mađa, dodajem, to nije sasvim lako - možda nam svima treba distance? No, ako ćemo čekati distancu, kako ćemo naprijed? Stoga se i bez distance pokušajmo svi zajedno pomučiti oko objektivnosti. 3) Moja primjedba o njegovom referatu nije »neumjesna«, nego je upozorenje na jedan nedostatak referata, takvog kakav je zamišljen. Naime, ako je zamišljen »kao osvrt na kontinuitet u razvoju hrvatske historiografije sve do 1970/71. kada je ona postala meta neopravdanih i podmuklih napadaja s različitih strana, osobito s obzirom na poratno razdoblje« (O proučavanju, 510, bilj. 1), onda je hrvatsku historiografiju trebalo braniti i dotada postignutim rezultatima u proučavanju povijesti radničkog pokreta, a ne samo konstatacijom da je bilo i radničkog pokreta među historiografskim temama (Hrvatska historiografija, n. dj., 12, 15, 16). Ako je konkretno spomenut i ocijenjen Korać (7), trebalo je da i poratni rad na tom području dobije sličan tretman u referatu. Zbog svrhe referata, dodajem, valjalo je i kritiku IHRPH svesti na neku objektivniju mjeru i nešto reći i o rezultatima koji su, usprkos ozbiljnim razvojnim problemima, ostvareni (i prije pokretanja ČSP, 1969). Koliko znam, IHRPH nije bio sudionik u »neopravdanim i podmuklim napadajima s različitih strana«, nego je rezultatima koji su, ipak, postignuti pridonosio upravo onome što je prof. Šidak referatom želio braniti.

bitno razmotriti daljnji razvitak u sklopu hrvatske historiografije, budući da ga ni bez toga, naravno, ne možemo dobro razumjeti. Pri tome nisam mogao govoriti samo o znanstvenoj historiografiji, jer onda ne možemo obuhvatiti svu historiografiju radničkog pokreta ni razumjeti njezin razvitak, osobito u počecima.¹¹⁸ Moramo, dakle, uzeti u obzir društveno-političku komponentu, u njenim različitim oblicima (politički interes za povijest, povijesni rad u sklopu društveno-političkih organizacija, povijesni rad sudionika u radničkom pokretu i drugo). No obratio sam pažnju na relacije između društveno-političke i znanstvene komponente. Zato sam govorio o organizacijama za povijesni rad koje su postojale izvan znanstvene historiografije (u Hrvatskoj Historijsko odjeljenje CK KPH — Historijski arhiv CK KPH — Arhiv za historiju radničkog pokreta, 1949—1961, točke 5, 8b, 19; Komisija za prikupljanje i objavljivanje historijskog materijala o sindikalnom pokretu u Hrvatskoj, 1952—1960, točke 16, 18c, 19, 20b), a pri tome sam isto tako imao u vidu i relacije sa znanstvenom historiografijom.

Takav mi je pristup omogućio da obrazložim ocjene o obilježjima i međusobnom odnosu dviju faza koje sam citirao u uvodu i u točki 1 (između ostalih i one o »interferiranju« obiju faza i o transformiranju pojedinih elemenata prve faze u elemente druge faze). Razumije se da u razmatranju historiografije radničkog pokreta u Hrvatskoj pojam hrvatske historiografije nisam mogao kruto omeđivati (to se, dakako, ne čini ni na drugim područjima hrvatske i svake druge historiografije), nego sam uzimao u obzir niz autora, radova, rezultata iz drugih nacionalnih historiografija, ako su relevantni za povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj (u tom slučaju ti autori, sa svojim radovima i rezultatima, pripadaju i hrvatskoj historiografiji — u širem smislu toga pojma). Također sam morao voditi računa i o povijesnoj publicistici, jer i ona, uz znanstvenu historiografiju, čini cjelovitiji korpus povijesne književnosti o radničkom pokretu (što, također, vrijedi i za druga područja historiografije). Možda treba spomenuti da u pojam historiografije ne uključujem samo autorske radove nego i izdanja građe. To je važno baš za razmatranje razvitka historiografije (povijesti historiografije), osobito kad određeni povijesni rad i počinje objavljivanjem građe i kad određena objavljena građa postaje osnovna podloga za pojedine autorske radove ili skupine radova. Za dobro razumijevanje razvitka i stanja znanstvene historiografije treba uočavati relacije u cjelokupnom korpusu povijesne književnosti (za pitanja u ovom odlomku v. točke 2, 3a, 7, 8c, d, 9, 10, 11, 12, 13, 14b, 15, 18, 20).

Spomenuo bih da ni u ovom tekstu nisam spominjao sve što je napisano (u prvom redu članke u novinama), jer bi to preopteretilo tekst, a ne bi *utjecalo* na ocjene i obrazloženja.

Treba istaći da sam u prvom redu obuhvaćao historiografiju radničkog pokreta od njegovih početaka do 1914, a samo sam u vezi s njom govorio, izričito, i o drugoj literaturi, za razdoblja od 1914. do 1945. (tako, u točkama 3a, 6, 7, 8d, 12, 18c, d, e, 20b, d), mada sam i tu literaturu — implicite — imao u vidu. To sam učinio zato što se i sporno pitanje (o fazama) odnosilo u prvom redu na historiografiju socijaldemokratskog razdoblja, a za razmatranje te historio-

¹¹⁸ J. Šidak, Hrvatska historiografija —, n. dj., 7, s pravom spominje i ocjenjuje Korčevićovo djelo (iako taj referat »nije ni bio zamišljen kao neki bibliografski prikaz« — J. Šidak, O proučavanju, n. dj., 510, bilj. 1), makar ono ne pripada znanstvenoj historiografiji.

grafije imao sam oslonac u svojoj radnji o njoj. Rekao bih da se moje osnovne ocjene mogu prihvatiti i s gledišta razvitka historiografije radničkog pokreta u cjelini (od početaka do 1945), ali ih ovdje nisam mogao argumentirati podacima o cjelokupnoj historiografiji koja dolazi u obzir. To je nemoguć posao za jednog čovjeka u ograničenom vremenu.

Zanimljivo je pitanje u kojem bi smjeru (ili smjerovima) trebalo nastaviti ispitivanja povijesti historiografije radničkog pokreta u Hrvatskoj.

Držim da bi za razdoblje koje sam ovdje obuhvatio (1945–1961) trebalo cjelovitije analizirati razvitak historiografije radničkog i komunističkog pokreta u prvom ratu i između dva rata, te NOR-a i revolucije. Zatim bi valjalo obuhvatiti cjelinu historiografije radničkog pokreta u razdoblju postojanja IHRPH (1961–1974), vodeći računa i u tom razdoblju o njegovim fazama.¹¹⁹ To bi omogućilo da se objektivno procijeni razdoblje do osnivanja IHRPH i razdoblje nakon toga, s gledišta hrvatske historiografije. To bi bile koordinate za objektivne, utemeljene spoznaje o toj stvari, koje bi koristile današnjem radu i budućem razvitku. Smisao je povijesti i inače u tome, pa to vrijedi i za povijest historiografije.

¹¹⁹ Vrijedan bi oslonac za taj posao pružio niz »Izveštaja o znanstvenim rezultatima« u *Casopisu za svremenu povijest* i u drugim publikacijama: *M. Kolar-Dimitrijević*, Proučavanje ekonomsko-socijalne strukture i položaja radničke klase u Hrvatskoj između dva rata u našoj poslijeratnoj literaturi, 1–2/1969, 139–179; *B. Janjatović*, Povijesna literatura o sindikalnom pokretu u Hrvatskoj između dva rata, 1/1970, 149–159; *M. Matićka*, Proučavanje razvoja poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva u Hrvatskoj 1918–1941. godine u našoj poslijeratnoj literaturi, 1/1974, 71–94; *I. Jelić*, Naša historiografija o narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj 1941. godine, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1971, 9–45; *Isti*, Naša historiografija o narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj 1942–1945. godine, *ČSP*, 2–3/1971, 149–180; *N. Lengel-Krizman*, Naša historiografija i povijesna publicistika o Zagrebu u narodnooslobodilačkoj borbi, *ČSP*, 1/1970, 135–148; *P. Strčić*, Povijesna literatura o Istri u narodnooslobodilačkoj borbi, *ČSP*, 3/1973, 161–173; *N. Kisić-Kolanović*, ZAVNOH u našoj povijesnoj literaturi, *ČSP*, 2/1974, 115–124; *S. Žarić*, Pregled literature i objavljene građe o revolucionarnom omladinskom pokretu u Hrvatskoj od 1941. do 1945. u: *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941–1948*, Zagreb 1972, 332–346; *M. Sentić-Zaknić*, Prikaz literature i štampane građe o učešću žena u oslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj, *Žena*, 1/1974, 46–64; *I. Graovac*, O proučavanju struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj 1941–1945, *ČSP*, 2/1974, 7–64.